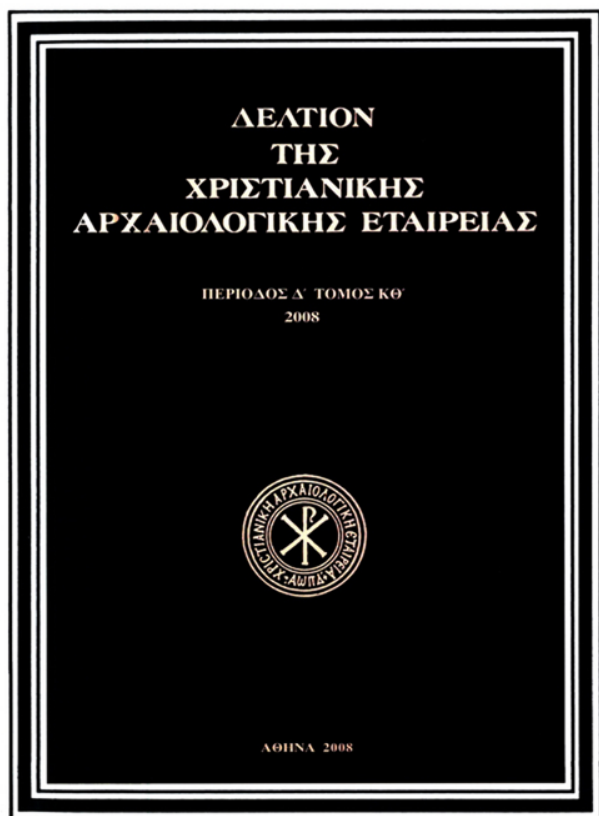

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 29 (2008)

Δελτίον ΧΑΕ 29 (2008), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη της Άννας Μαραβά-Χατζηνικολάου (1911-2005)

Μεσοβυζαντινά γλυπτά με ζώα από τη συλλογή γλυπτών στο Τζαμί της Χαλκίδας

Ελένη ΚΟΥΝΟΥΠΙΩΤΟΥ-ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ

doi: [10.12681/dchae.622](https://doi.org/10.12681/dchae.622)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΟΥΝΟΥΠΙΩΤΟΥ-ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ Ε. (2011). Μεσοβυζαντινά γλυπτά με ζώα από τη συλλογή γλυπτών στο Τζαμί της Χαλκίδας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 29, 221-232. <https://doi.org/10.12681/dchae.622>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Μεσοβυζαντινά γλυπτά με ζώα από τη συλλογή
γλυπτών στο Τζαμί της Χαλκίδας

Ελένη ΚΟΥΝΟΥΠΙΩΤΟΥ-MΑΝΩΛΕΣΣΟΥ

Περίοδος Δ', Τόμος ΚΘ' (2008) • Σελ. 221-232

ΑΘΗΝΑ 2008

ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΓΛΥΠΤΑ ΜΕ ΖΩΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΓΛΥΠΤΩΝ ΣΤΟ ΤΖΑΜΙ ΤΗΣ ΧΑΛΚΙΔΑΣ*

Στόχος της μελέτης αυτής είναι η παρουσίαση ορισμένων γλυπτών με ζώα, που φυλάσσονται στο Τζαμί της Χαλκίδας και είναι άγνωστα ή ατελώς δημοσιευμένα¹. Τα γλυπτά προέρχονται από περισυλλογή στο τμήμα που κατελάμβανε η τειχισμένη μεσαιωνική πόλη της Χαλκίδας², η οποία αποτελούσε ισχυρό ναυτικό και εμπορικό κόμβο, τόσο κατά τους βυζαντινούς χρόνους, όσο και μετά την κατάληψή της από τους Λατίνους της Δ' Σταυροφορίας³. Τα γλυπτά που φυλάσσονται στο αναστηλωμένο Τζαμί της Χαλκίδας⁴ ανέρχονται στα τετρακόσια περίπου και

ανήκουν αδρομερώς σε τρεις κατηγορίες: α) παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά γλυπτά (θωράκια, κιονόκρανα, επιστύλια, κιονίσκοι, επιθήματα κτλ.) που προέρχονται από κατεστραμμένους ναούς ή άλλα κτήρια της πόλης, β) φραγκικά γλυπτά, στα οποία συγκαταλέγονται κυρίως ογκώδεις θυρεοί με τον λέοντα του Αγίου Μάρκου από τις ενετικές οχυρώσεις, καθώς επίσης και θυρεοί λατινικών οικογενειών ευγενών (περί τα τριάντα τεμάχια), και γ) γλυπτά της περιόδου της Τουρκοκρατίας – στήλες και ταφικά μνημεία (περί τα εκατόν τριάντα τεμάχια)⁵. Η συλλογή των γλυπτών της Χαλκί-

* Η έκδοση του τόμου, αφιερωμένου στη μνήμη της Άννας Χατζηνικολάου, μου δίνει την ευκαιρία να της αποδώσω τον οφειλόμενο φόρο τιμής, επειδή με ενθάρρυνε στην ενασχόλησή μου με το βυζαντινό κόσμο και ιδιαίτερα με τη βυζαντινή γλυπτική στα πρώτα χρόνια της εργασίας μου στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας.

Στο παρόν άρθρο έχουν χρησιμοποιηθεί οι εξής συντομογραφίες: Παννόπουλος 1924: Ν. Παννόπουλος, «Χριστιανικά και βυζαντινά γλυπτά Χαλκίδος», ΔΧΑΕ Α' (1924), τχ. γ'-δ', 88-119.

Grabar 1976: Α. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Âge, II (XIe-XIVe siècle)*, Bibliothèque des Cahiers Archéologiques XII, Παρίσι 1976.

Μπούρας - Μπούρα 2002: Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η έλλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002.

Ορλάνδος 1955-56: Α. Κ. Ορλάνδος, «Βυζαντινά μνημεία της Άνδρου», ΑΒΜΕ Η' (1955-1956), 3-67.

Ορλάνδος 1972-73: Α. Κ. Ορλάνδος, «Τό τέμπλο της Αγίας Θεοδώρας Άρτης», ΕΕΒΣ ΛΘ'-Μ' (1972-1973), 476-492.

Παζαράς 1977: Θ. Παζαράς, «Κατάλογος χριστιανικών αναγλύφων πλακών ἐκ Θεσσαλονίκης με ζωομόρφους παραστάσεις», Βυζαντινά 9 (1977), 23-95, πίν. I-XXXIII.

Παζαράς 1988: Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αριθ. 38, Αθήνα 1988.

Σκλάβου-Μαυροειδή 1999: Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών. Κατάλογος*, Αθήνα 1999.

¹ Βλ. κυρίως Παννόπουλος 1924. Grabar 1976, 110, αριθ. 99, πίν. LXXXV. Μπούρας - Μπούρα 2002, 145 εικ. 152α, γ, στ, σ. 563 εικ.

557, σ. 564 εικ. 554 και τη βιβλιογραφία που παρατίθεται στα εδώ παρουσιαζόμενα γλυπτά.

² Για τα χαμένα μεσαιωνικά μνημεία της Χαλκίδας βλ. κυρίως Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Η μεσαιωνική Χαλκίδα και τὰ μνημεία της», ΑΕΜ ΙΣΤ' (1970), 183-204, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. Για το μεσαιωνικό τείχος της πόλης βλ. Ν. Παπαδάκης, «Τό μεσαιωνικό τείχος της Χαλκίδας», ΑΕΜ Κ' (1975), 277-317. Αικ. Παντελίδου-Αλεξιάδου - Στ. Μαμαλούκος, «Το Φρούριο της Γέφυρας του Ευρίπου», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, «Βενετία-Εύβοια. Από τον Έγριπο στον Νεγρεπόντε», Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας - Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών, Βενετία - Αθήνα 2006, 293-318, εικ. 1-14ε.

³ Για ιστορικά στοιχεία σχετικά με την πόλη, βλ. Γ. Χατζηκώστας, «Η Χαλκίς κατά τον ΙΒ' αιώνα», ΑΕΜ 6 (1959), 180-193. Σπ. Λάμπρου, *Μιχαήλ Ἀκομινάτου τὰ σωζόμενα*, τ. Β', Αθήνα 1880 (ανατ. Groningen 1968) επιστολ. αριθ. 20, 102, 112, 134, 136-137, 145, 152-153. J. Koder, *Negreponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euboea während der Zeit der Venezianerherrschaft*, Βιέννη 1973. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1976, 288. J. Koder - F. Hild, *Hellas und Thessalien*, TIB 1, Βιέννη 1976, σποράδην. Α. Σαββίδης, «Η Εύβοια κατά τὰ τέλη τοῦ ΙΒ'-αρχές ΙΓ' αἰ. μ.Χ.», ΑΕΜ 24 (1981-1982), 313-323. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, τ. Β2, Αθήνα 1997, 31 κ.ε.

⁴ Β. Καλλιπολίτης - Β. Πετράκος, ΑΔ 19 (1964), Χρονικά, 213.

⁵ Τα γλυπτά πρόκειται να εκτεθούν σε κατάλληλους χώρους στο Φρούριο Καράμπαμα της Χαλκίδας.

δας περιλαμβάνει επίσης και ολιγάριθμα γλυπτά εβραϊκής προέλευσης.

Δυστυχώς για μικρό μόνο αριθμό γλυπτών υπάρχουν ακριβείς πληροφορίες για την προέλευσή τους: των περισσότερων η προέλευση είναι ασαφής, λόγω της πλήρους εξαφάνισης των κτηρίων στα οποία ανήκαν.

Η επιλογή των γλυπτών με ζώα που θα παρουσιασθούν, έγινε με κριτήριο την πληρέστερη διατήρησή τους, την ποιότητα της τέχνης τους, την ενδιαφέρουσα θεματολογία και την ποικιλία της τεχνικής επεξεργασίας τους, δεδομένου ότι στα γλυπτά της Χαλκίδας παρατηρούνται όλα τα τυπικά είδη τεχνικής επεξεργασίας που χρησιμοποιήθηκαν από το 10ο έως και το 13ο αιώνα: έξεργο και χαμηλό ανάγλυφο, εγχάραξη, διπλεπίπεδο. Το θεματολόγιο, αγαπητό και συνηθισμένο για τη διακοσμητική γλυπτική του 10ου-13ου αιώνα, με συμβολισμούς⁶ και απεικονίσεις που ανάγονται σε ανατολικής προέλευσης έργα, περιλαμβάνει αετούς, λέοντες, γρύπες, σφίγγες, πτηνά, λαγούς, καθώς και παγόνια εκατέρωθεν περιρραντήριου.

Τα γλυπτά που παρουσιάζονται εδώ δεν ανήκουν στο υλικό από τις πιο πρόσφατες ανασκαφές της πόλης, αλλά σύμφωνα με τις πενιχρές πληροφορίες που διαθέτουμε, σώθηκαν αποσπασματικά και έχουν περισυλλεγεί από διάφορες οικίες που βρίσκονταν κοντά στο ναό της Αγίας Βαρβάρας, μέσα στο βυζαντινό φρούριο της Χαλκίδας, είτε εντοιχισμένα σε αυτές είτε μέσα σε λιθοσωρούς.

1. Επίθημα κιονίσκου παραθύρου (Εικ. 1)

Αε. 23, Αεκ. 894.

Προέλευση: Σε λιθοσωρό πλησίον της Αγίας Βαρβάρας, στη συνοικία του Φρουρίου (Αγία Παρασκευή).

Υλικό: Μάρμαρο.

Διαστ.: 0,25×0,26×0,16 μ.

Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

Στη στενή λοξότμητη πλευρά εικονίζεται δισώματη σφίγγα. Έχει μεγάλο γυναικείο κεφάλι με μακριά κόμη που χωρίζεται σε δύο συστρεφόμενους πλοκάμους. Εκατέρωθεν της κεφαλής διατάσσονται τα δύο σώματα πτερωτών

Εικ. 1. Επίθημα κιονίσκου παραθύρου (Αε. 23, Αεκ. 894).

λεόντων. Οι ουρές τους περνούν ανάμεσα από τα σκέλη και ανεβαίνουν στη ράχη. Η χάραξη των μυών του ποδιού είναι απιόσχημη. Το τρίχωμα αποδίδεται με επάλληλες εγχάραξεις, ενώ οι φτερούγες με παράλληλες γραμμές.

Η παράσταση της σφίγγας με δύο σώματα και ένα μόνο μετωπικό κεφάλι θα μπορούσε να συγκριθεί με ανάλογες και πολύ συνήθεις παραστάσεις αντωπών ζώων εκατέρωθεν περιρραντήριου ή δέντρου της ζωής, όμως στο συγκεκριμένο παράδειγμα, λόγω περιορισμένου χώρου, παραλείπονται το δεύτερο κεφάλι και το περιρραντήριο. Δεν ελλείπουν όμως και παραδείγματα παράστασης ζωδίου με ένα κεφάλι και δύο σώματα, που αποδίδεται στο με ανατολίζοντα στοιχεία θεματολόγιο της βυζαντινής τέχνης της εποχής⁷.

Το πρόσωπο με τα αδρά χαρακτηριστικά και η σπάνια απόδοση της κόμης με δύο συστρεφόμενους πλοκάμους θυμίζουν τη σειρήνα στο επίθημα κιονίσκου του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου της Αθήνας, του 10ου αιώνα⁸, και τις σφίγγες στο υπέρθυρο της μονής Πετράκη, του τέλους του 10ου αιώνα⁹. Πιο συνήθεις είναι οι παραστάσεις σφίγγας με πόλο στο κεφάλι, όπως σε παραδείγματα του 10ου-11ου αιώνα στο Βυ-

⁶ Βλ. ενδεικτικά Παζαράς 1988, 94-95, 97-98, 158, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Μπούρας - Μπούρα 2002, 559-566, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινά γλυπτά της Μάνης*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αριθ. 222, Αθήνα 2002, 339-340, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁷ Βλ. σχετικά Α. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècle)*, Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français

d'archéologie d'Istanbul XVII, Paris 1963, 97, πίν. XLV.3. Οι χριστιανοί χρησιμοποιούσαν τις σφίγγες τόσο στην εκκλησιαστική όσο και στην κοσμική τέχνη (Δ. Ι. Πάλλας, «Ανάγλυφος στήλη τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν», *ΑΕ* 1953, τ. Γ', 291).

⁸ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 104, αριθ. 143. Grabar 1976, 113, αριθ. 108, πίν. LXXXIXb.

⁹ Μ. Σωτηρίου, «Τό καθολικόν τῆς Μονῆς Πετράκη», *ΔΧΑΕ Β'* (1960-1961), 112, πίν. 50.2.

ξαντινό και Χριστιανικό Μουσείο¹⁰ και στο ναό της Παναγίας Γοργοεπηκόου στην Αθήνα¹¹.

Σφίγγα με παρόμοιο πλατύ γυναικείο πρόσωπο, με βοστροχωτή κόμη, σώμα λέοντα και φτερούγα που αποδίδεται με παράλληλες γραμμές εικονίζεται και σε κιονόκρανο που βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινουπόλεως και χρονολογείται στη μεσοβυζαντινή περίοδο¹².

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Παννόπουλος 1924, 114, εικ. 22. Α. Ξυγγόπουλος, «Πήλινον βυζαντινόν θυματήριον», *ΑΕ* 1930, 136, εικ. 13. *Βυζαντινή Τέχνη-Τέχνη ευρωπαϊκή*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1964, 92-93, αριθ. 14. *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1986, 28, αριθ. 11, εικ. 11 (Αικ. Παντελίδου). Μπούρας - Μπούρα 2002, 562, εικ. 554.

2. Θωράκιο (Εικ. 2)

Αε. 122.

Προέλευση: Ενετικό φρούριο.

Υλικό: Μάρμαρο.

Διαστ.: 0,86×0,70×0,09 μ.

Χρονολόγηση: 11ος αι.

Τριμερής ταινία σχηματίζει, συμπλεκόμενη με κόμβους ανά δύο σε κάθε πλευρά, διπλό πλαίσιο που περιβάλλει αετό, μετωπικό, με ανοικτές τις φτερούγες και το κεφάλι γυρισμένο αριστερά. Με τα πόδια του κρατεί προσωπίο σε μορφή λεοντοκεφαλής. Στις φτερούγες το κάτω μέρος αποδίδεται με παράλληλες γραμμές, η πολύ πλατιά ουρά αποδίδεται με εγχαράξεις σε επιπεδόγλυφη τεχνική. Το πτέρωμα στο λαμό και το επάνω τμήμα στις φτερούγες αποδίδεται με φολίδες, ενώ το πτέρωμα στο κεντρικό τμήμα του σώματος μοιάζει με λογχειδή φύλλα. Το ζωόμορφο προσωπίο που κρατεί στα πόδια ο αετός έχει εγχάρακτα χαρακτηριστικά και μικρά αυτιά¹³.

Η παράσταση θυμίζει ανάλογη σε θωράκιο που προέρχεται από τη Θεσσαλονίκη και έχει χρονολογηθεί στους 9ο-11ο αιώνα¹⁴. Το προσωπίο μοιάζει με τα ανάλογα αποτροπαϊκού χαρακτήρα προσωπίδια στα θυρώματα

Εικ. 2. Θωράκιο (Αε. 122).

της μονής Βατοπεδίου στο Άγιον Όρος, που παραπέμπουν σε σειρά έργων όπου οι λεοντόμορφες μάσκες επανεμφανίζονται στη βυζαντινή τέχνη κατά την περίοδο της «αναγέννησης» των Μακεδόνων¹⁵.

Το προσωπίο θεωρείται διακοσμητικό στοιχείο με φυλακτική σημασία σε έργα ζωγραφικής και μικροτεχνίας, ενώ τονίζεται ο αποτροπαϊκός χαρακτήρας του θέματος σε έργα γλυπτικής, όπου σπάνια χρησιμοποιείται¹⁶. Στην προκειμένη περίπτωση το πανάρχαιο σύμβολο ισχύος και δόξας που αντιπροσωπεύει ο αετός πιθανώς συνδυάζεται και με το ζωόμορφο προσωπίο που του προσδίδει αποτροπαϊκό χαρακτήρα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Παννόπουλος 1924, 105-106.

¹⁰ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 105 αριθ. 145, σ. 106 αριθ. 146, σ. 116 αριθ. 156.

¹¹ Grabar 1976, 96-99, αριθ. 81, πίν. LXVib, LXIXc.

¹² N. Firathi, *La sculpture byzantine figurée au Musée archéologique d'Istanbul*, Bibliothèque de l'Institut français d'études anatoliennes d'Istanbul, XXX, Paris 1990, 126-127, αριθ. 241, πίν. 77, 241b.

¹³ Η Μ. Παναγιωτίδη (Μ. Παναγιωτίδη, «Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα», *ΔΧΑΕ ΣΤ'* (1970-1972), 111) κάνει μνεία του θωρακίου σε συνάρτηση με κιονόκρανα που φέρουν παραστάσεις αετών με ανοικτές φτερούγες, οι οποίοι κρατούν στα νύχια τους σφαίρα, και υποστηρίζει ότι η σφαίρα προήλθε από την απλοποίηση των παλαιών μορφών μικρών ζώων στα νύχια αετών. Στην

περίπτωση αυτή, όμως, όπου ο αετός πατεί επάνω σε σφαίρα, ο αετός θα πρέπει να εκληφθεί ως έκφραση του πανάρχαιου θέματος ισχύος και νίκης και αυτοκρατορικό σύμβολο που πατεί στη σφαίρα του κόσμου.

¹⁴ Παζαράς 1977, 59-60, αριθ. 25, πίν. XIV.25. Grabar 1976, 67, αριθ. 56, πίν. XXXVa.

¹⁵ Θ. Παζαράς, *Τα βυζαντινά γλυπτά του καθολικού της μονής Βατοπεδίου*, Θεσσαλονίκη 2001, 56, εικ. 71-72, όπου και η σχετική παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁶ Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, «Παράσταση προσωπίου σε βυζαντινά γλυπτά», *ΔΧΑΕ ΙΓ'* (1985-1986), 175.

3. Θωράκιο (Εικ. 3)

Αε. 147.

Προέλευση: Άγνωστη.

Υλικό: Φαίος πωρόλιθος.

Διαστ.: 1,15×0,53×0,06 μ.

Χρονολόγηση: 11ος αι.

Τμήμα μεγάλης ανάγλυφης πλάκας (θωρακίου), ελλειπούς στο δεξιό της τμήμα καθ' ύψος. Αποτελείται από τρία συνανήκοντα και συγκολλημένα κομμάτια. Μέσα σε ακόσμητο, επίπεδο πλαίσιο, τριμερής ταινία σχηματίζει τέσσερα ορθογώνια, ισομεγέθη διάχωρα, συνδεόμενα με κόμβους. Επάνω στον ένα κόμβο έχει λαξευθεί τετράγωνη βαθμωτή οπή. Τα δύο άνω διάχωρα κοσμούνται το μεν δεξιό με τριταίνωτο ισοσκελή σταυρό με αγκυρωτές απολήξεις που στηρίζεται σε βάση, το δε αριστερό με δύο αντωπά παγόνια δεξιά και αριστερά από περιρραντήριο που απολήγει σε κώνο πεύκης, σύμβολο ευφορίας¹⁷. Τα δύο κάτω διάχωρα φέρουν ίδια διακόσμηση από τέσσερα συμπλεκόμενα ακανθοειδή πεντάφυλλα ανθέμια, τα οποία έχουν αποδοθεί με κοίλη πρισματική γλυφή¹⁸.

Η διάταξη, το θεματολόγιο και η επεξεργασία των επιμέρους θεμάτων παραπέμπουν στα θωράκια που κοσμούν τη φιάλη της μονής Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος, που χρονολογούνται στον 11ο αιώνα¹⁹.

Τα παγόνια αποτελούν αγαπητό θέμα για τη διακόσμηση θωρακίων²⁰ και συμβολίζουν την αθανασία και την ανάσταση.

Η απεικόνιση πτηνών και ζώων εκατέρωθεν περιρραντηρίου ή του δέντρου της ζωής χρησιμοποιείται ευρύ-

Εικ. 3. Θωράκιο (Αε. 147).

τατα στη βυζαντινή τέχνη²¹. Μπορεί να παραλληλισθεί με σειρά έργων με το ίδιο θέμα, που χρονολογούνται από τον 9ο έως και το 12ο αιώνα, όπως θωράκια από τη Θήβα²², τη Ρόδο²³, τη Θεσσαλονίκη²⁴, την Άμφισσα (επιστύλιο στον Σωτήρα Άμφισσας)²⁵, την Ιταλία (θωράκιο στη μητρόπολη Torcello, περί το 1100)²⁶.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Αδημοσίευτο.

¹⁷ Ι. Κακούρης, «Βυζαντινά γλυπτά της αρχαιολογικής συλλογής Κορώνης», *Πρακτικά τοῦ Ἀ' Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν, Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 5, 1978, 329. Για τα παγόνια, σύμβολα της μετάδοσης της αιώνιας ζωής, βλ. ενδεικτικά *LchrI* 3, 1971, λ. Pfau (J. Kramer), στ. 409-411.

¹⁸ Για την κοίλη πρισματική γλυφή, βλ. ενδεικτικά Λ. Μπούρα, *Ὁ γλυπτός διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στό μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά*, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, αριθ. 95, Ἀθήνα 1980, 118. Θ. Παζαράς, «Ὁ γλυπτός διάκοσμος του παλαιού καθολικού της μονῆς Ξενοφώντος στο Ἅγιον Ὅρος», *ΔΧΑΕ ΙΔ'* (1987-1988), 40.

¹⁹ L. Bouras, «Some Observations on the Grand Laura Phiale at Mount Athos and its Bronze Strobilion», *ΔΧΑΕ Η'* (1975-1976), 95, πίν. 47-48.

²⁰ Βλ. και Μ. Dennert, *Mittelbyzantinische Kapitelle. Studien zur Typologie und Chronologie*, Asia Minor Studien 25, Βόννη 1997, 144 και σημ. 80 για τη σχετική βιβλιογραφία.

²¹ Παζαράς 1977, 59, εικ. 26, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία για το συμβολισμό του θέματος. Βλ. επίσης Παζαράς 1988, 97, σημ. 201. J.-P. Sodini, «La sculpture médio-byzantine: le marbre en

ersatz et tel qu'en lui-même», στο C. Mango - G. Dagron (επιμ.), *Constantinople and its Hinterland. Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, April 1993, Variorum Reprints*, Aldershot 1995, 290. Πρόκειται για «τό ὕδωρ τῆς ζωῆς», σύμβολο του Χριστοῦ και τῆς Εκκλησίας (Κακούρης, ὁ.π., 329).

²² Γ. Α. Σωτηρίου, «Ὁ ἐν Θήβαις βυζαντινὸς ναὸς Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου», *ΑΕ* 1924, 24 εικ. 44, σ. 17 εικ. 27β. Grabar 1976, 111, αριθ. 102, πίν. LXXXVd. Α. Κ. Ορλάνδος, «Γλυπτά τοῦ Μουσείου Θηβῶν», *ΑΒΜΕ Ε'* (1939-1940), 143, εικ. 25.

²³ Α. Κ. Ορλάνδος, «Βυζαντινά γλυπτά τῆς Ρόδου», *ΑΒΜΕ ΣΤ'* (1948), 219, εικ. 165 (11ου αι.).

²⁴ Παζαράς 1977, 91-93, αριθ. 59, πίν. XXXIII.59 (12ου αι.).

²⁵ Κ. Ασλανίδης - Χρ. Πινάτση, «Το τέμπλο του ναοῦ Μεταμορφώσεως στην Ἀμφισσα», *ΔΧΑΕ ΚΔ'* (2003), 16-170. Μπούρας - Μπούρα 2002, 61, εικ. 43. C. Vanderheyde, «La sculpture du katholikon d'Hosios Meletios et l'émergence d'un style nouveau au début du XIIe siècle», *Byz* 64 (1994), 407, εικ. 9. Η ίδια, «Un motif sculpté insolite sur les piliers de temple», *Byz* 69 (1999), 176, εικ. 5.

²⁶ Grabar 1976, 82, αριθ. 75, πίν. LIIIa.

Εικ. 4. Τμήμα πλάκας (Αε. 123, Αεκ. 931).

4. Τμήμα πλάκας (Εικ. 4)

Αε. 123, Αεκ. 931.

Προέλευση: Άγνωστη.

Υλικό: Μάρμαρο.

Διαστ.: 0,99×0,49×0,09 μ.

Χρονολόγηση: 11ος αι.

Πλάκα ελλειπής αριστερά και δεξιά. Στο επάνω και το κάτω μέρος διατηρείται ταινιωτό πλαίσιο. Εικονίζεται αετός σε πλάγια όψη, ιπτάμενος προς τα δεξιά, με το κεφάλι στραμμένο αντίθετα. Κρατεί στα νύχια του τετράποδο, ίσως λαγό. Τμήμα των φτερών, όπως και η ουρά, αποδίδεται με παράλληλες γραμμές. Το λοιπό τμήμα των φτερών και ο λαιμός δηλώνονται με φολιδωτό κόσμημα. Το βάθος είναι ακόσμητο.

Το θέμα του ιπτάμενου αετού, που αρπάζει στα νύχια του μικρό τετράποδο, αποτελεί παλαιό ανατολικό θέμα που διατηρήθηκε στη βυζαντινή διακοσμητική²⁷. Η στά-

Εικ. 5. Θωράκιο (Αε. 7, Αεκ. 137).

ση και η κίνηση του πτηνού, πιο ρεαλιστική από ό,τι σε άλλα παραδείγματα, θυμίζει ανάλογη παράσταση αετού σε υπέρθυρο του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου της Αθήνας, του 10ου αιώνα²⁸, και σε επιστύλιο τέμπλου του 12ου αιώνα εντοιχισμένο στο ναό της Παναγίας Καλαβριανής Νάξου²⁹. Η στάση του αετού μοιάζει, τέλος, και με ανάλογη παράσταση σε θωράκιο του 12ου αιώνα στο καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως στα Αλεπόσπιτα Φθιώτιδας³⁰.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Δημοσιεύτο.

5. Θωράκιο (Εικ. 5)

Αε. 7, Αεκ. 137.

Προέλευση: Ενετικό φρούριο.

Υλικό: Μάρμαρο λευκό.

Διαστ.: 0,78×0,46×0,09 μ.

Χρονολόγηση: 11ος αι.

²⁷ Ορλάνδος 1972-73, 484, σημ. 4. Παζαράς 1988, 100. Για το θέμα των σπαρασσόμενων ήμερων ζώων από άγρια βλ. και Η. Ρ. Maguire, «The Cage of Crosses: Ancient and Medieval Sculptures on the "Little Metropolis" in Athens, *Θυμιάματα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, τ. Α', Αθήνα 1994, 169-172.

²⁸ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 97, εικ. 136.

²⁹ Γ. Μαστοροπούλου, «Επιστύλιο βυζαντινού τέμπλου στη Νάξο», *Θωράκιο. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, 388-389, πίν. 141β-δ.

³⁰ Μπούρας - Μπούρα 2002, 563, 565, εικ. 556.

Μέσα σε ταινιωτό πλαίσιο εικονίζεται αετός με ανοικτές τις φτερούγες που στρέφει το κεφάλι δεξιά και κρατεί στα νύχια του λαγό. Το σώμα του αετού είναι πλούσια διακοσμημένο με φοιιδωτές εγχαράξεις, οι φτερούγες και η πλατιά ουρά με παράλληλες γραμμές, ενώ το πτέρωμα στα πόδια αποδίδονται ως ιχθυάκανθα. Τις αρθρώσεις των πτερύγων κοσμούν φυλλοφόροι σταυροί. Αντίθετα, το σώμα του λαγού, όπως και το βάθος του θωράκιου, δεν φέρουν διακόσμηση.

Ο ιπτάμενος αετός που κρατεί στα νύχια του λαγό είναι θέμα αρκετά συχνό και συνδέεται με ανατολικά πρότυπα³¹. Στη μεσοβυζαντινή γλυπτική ο αετός θα μπορούσε να εκληφθεί ως σύμβολο του Χριστού που νικά ακάθαρτο πνεύμα το οποίο συμβολίζει ο λαγός³².

Η παράσταση θα ήταν δυνατό να παραλληλισθεί με ανάλογο θέμα σε θωράκιο εντοιχισμένο στο ναό της Γοργεπηκούου στην Αθήνα³³ ή σε θωράκιο του 11ου αιώνα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο³⁴. Σταυρόσχημοι ρόδακες ή ανθέμια υπάρχουν και στις φτερούγες άλλου είδους πτηνών και ζωδίων, όπως σε πλάκα του 10ου αιώνα στη Θεσσαλονίκη³⁵, σε θωράκιο εντοιχισμένο στη μονή της Παναγίας του Βράχου στο Πολύφειγος Νεμέας³⁶, που χρονολογείται στο 12ο αιώνα, και σε ψευδοσαρκοφάγο του 14ου αιώνα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο³⁷.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Παννόπουλος 1924, 105.

6. Θωράκιο (Εικ. 6)

Αε. 17, Αεκ. 336.

Προέλευση: Οικία πλησίον της Αγίας Παρασκευής.

Υλικό: Μάρμαρο.

Διαστ.: 0,42×0,40×0,10 μ.

Χρονολόγηση: 10ος-11ος αι.

Μέσα σε λεπτό, απλό, επίπεδο πλαίσιο και σε ακόσμητο βάθος εικονίζεται γρύπας που βαδίζει προς τα δεξιά και στρέφει το κεφάλι προς τα πίσω. Έχει το ένα πρό-

Εικ. 6. Θωράκιο (Αε. 17, Αεκ. 336).

σθιο πόδι υψωμένο. Το σώμα του ζώου αποδίδεται σχηματικά, ελαφρά έξεργο και ακόσμητο. Η φτερούγα αποδίδεται με επάλληλες βαθιές γλυφές και η θυσανωτή ουρά ελίσσεται ανάμεσα στα πόδια και υψώνεται επάνω από τη ράχη του. Το θωράκιο είναι ελλιπές στην επάνω δεξιά γωνία.

Ο φτερωτός γρύπας, μυθικό ζώο με σώμα λιονταριού και κεφάλι και φτερούγες αετού, σύμβολο του Χριστού κατά τους χριστιανικούς χρόνους, αποτελεί διακοσμητικό στοιχείο ανατολικής προέλευσης και χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα στη βυζαντινή διακοσμητική κατά τους 10ο-12ο αιώνα³⁸. Στα γλυπτά της Χαλκίδας το θέμα αντιπροσωπεύεται από αρκετά παραδείγματα, από τα οποία εδώ παρουσιάζονται δύο (αριθ. κατ. 6 και 7).

Το συγκεκριμένο γλυπτό θυμίζει κυρίως τις πλάκες θωράκιων της μονής Βλατάδων, που έχουν χρονολογηθεί στο 10ο-11ο αιώνα³⁹. Μοιάζει επίσης με το γρύπα σε θωράκιο από τη Stara Zagora, στο Μουσείο της Σόφιας,

³¹ Για περισσότερα παραδείγματα βλ. Μ. Chatzidakis, *Byzantine Athens*, Αθήνα 1958, εικ. 50. Ορλάνδος 1972-73, 476-492. Παζαράς 1977, 60, αριθ. 25, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία, πίν. XIV, 25. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 139, αριθ. 185. Grabar 1976, 67, αριθ. 58, πίν. XXXVa.

³² *LchrI*, 3, 1970, λ. Hase (W. Kemp), στ. 222-223. Μπούρας - Μπούρα 2002, 565, εικ. 556, σημ. 296-298.

³³ Grabar 1976, 98, αριθ. 81, πίν. LXVIIIa.

³⁴ Στο ίδιο, 66, αριθ. 55, πίν. XXXVb.

³⁵ Παζαράς 1977, 84-85, αριθ. 50, πίν. XXVIII.50.

³⁶ Μπούρας - Μπούρα 2002, 272, εικ. 314.

³⁷ Παζαράς 1988, 32, αριθ. 28, πίν. 21α-β.

³⁸ Για το γρύπα και το συμβολισμό του (εικόνα του Χριστού ως κυρίαρχου του ουρανού και της γης εξαιτίας της διπλής φύσης του) βλ. ενδεικτικά *LchrI* 2, 1970, λ. Greif (E. Hollenbach - G. Jászai), στ. 202-204. Πάλλας, ό.π. (υποσημ. 7). Κακούρης ό.π. (υποσημ. 17), 328. L. Bouras, *The Griffin through the Ages*, Αθήνα 1983. Παζαράς 1988, 94, σημ. 167-170, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 158-159, εικ. 217, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. Μπούρας - Μπούρα 2002, 563 εικ. 557.

³⁹ Παζαράς 1977, 74-75, αριθ. 41, πίν. XXIII.41.

το οποίο χρονολογείται στον 11ο αιώνα⁴⁰, όπως και στους πλαστικότερα αποδιδόμενους γρύπες του επι-
 στυλίου της μονής Οσίου Λουκά, των αρχών του ίδιου
 αιώνα⁴¹ και σε τμήμα θωρακίου στο Βυζαντινό και Χρι-
 στιανικό Μουσείο της Αθήνας (αριθ. ΒΧΜ 2719).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Γιαννόπουλος 1924, 106, εικ. 15.

7. Πλάκα (Εικ. 7)

Αε. 12.

Προέλευση: Δημαρχείο Χαλκίδας.

Υλικό: Πωρόλιθος.

Διαστ.: 0,96×0,905×0,08 μ.

Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

Μέσα σε ταινιωτό πλαίσιο εικονίζεται γρύπας που βα-
 δίζει προς τα αριστερά, με σηκωμένο το ένα πρόσθιο
 πόδι. Το πρόσθιο τμήμα του κεφαλιού είναι κατεστραμ-
 μένο. Η μία από τις φτερούγες είναι υψωμένη, ενώ η άλ-
 λη διακρίνεται διπλωμένη πίσω από το σώμα του ζώου.
 Ο γρύπας⁴² παριστάνεται σε ακόσμητο βάθος και απο-
 δίδεται σχηματικά σε ελαφρά έξεργο και επίπεδο ακό-
 σμητο ανάγλυφο. Η ανοικτή φτερούγα κοσμείται με πα-
 ράλληλες ραβδώσεις, ενώ η κλειστή με επάλληλες ομό-
 κεντρες ραβδώσεις οι οποίες περικλείουν μικρά σφαιρι-
 κά στοιχεία. Η ουρά του ζώου είναι ανορθωμένη και
 θυσανωτή. Οι αρθρώσεις των ποδιών τονίζονται ιδιαι-
 τερα, ο μηρός δε του πίσω ποδιού, καθώς και η σύνδεση
 του πρόσθιου ποδιού με την ανοικτή φτερούγα, κο-
 σμούνται με ανάγλυφα ημιανθήματα.

Ανάλογη διακόσμηση στους μηρούς ζώων παρατηρού-
 με σε θωράκια από τη Ροτόντα και τη μονή Βλατάδων
 στη Θεσσαλονίκη, που χρονολογούνται στο 10ο αιώ-
 να⁴³. Διαμόρφωση της κατάληξης της ουράς ζώων σε
 ημιανθήματα υπάρχει σε θωράκιο του Αγίου Γεωργίου
 Κοίτας⁴⁴, σε θωράκιο από τον Άγιο Θωμά Βοιωτίας
 (πρ. Λιάτση)⁴⁵ και σε τμήμα υπερθύρου στο Βυζαντι-
 νό και Χριστιανικό Μουσείο της Αθήνας (αριθ. ΒΧΜ
 2721). Ο τονισμός των φτερουγών στα πτηνά, όπως και

των κλειδώσεων στα ζώα με ανθεμοειδή κοσμήματα
 συνεχίζεται και στην ύστερη βυζαντινή περίοδο⁴⁶. Κυ-
 ρίως, όμως, το γλυπτό μοιάζει με το θωράκιο τέμπλου
 στη μονή Βλατάδων Θεσσαλονίκης⁴⁷, που χρονολογεί-
 ται στο 10ο-11ο αιώνα. Στην περίπτωση του θωρακίου
 της Χαλκίδας, η διακόσμηση στους μηρούς υποδει-
 κνύει ίσως λίγο πιο προχωρημένη εποχή⁴⁸.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: *Βυζαντινή τέχνη-Τέχνη ευρωπαϊκή*, αριθ. 6.
 G. C. Miles, «Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the
 Aegean Area», *DOP* 18 (1964) 29, εικ. 74. M. Chatzidakis, «Grie-
 chenland», στο W. F. Volbach - J. Lafontaine-Dosogne (εκδ.),
Byzanz und der christliche Osten, PKg, Βερολίνο 1968, 237, αριθ.
 175a, εικ. 175a. Grabar 1976, 67-68, αριθ. 60. Μπούρας - Μπού-
 ρα 2002, 563, εικ. 557.

Εικ. 7. Πλάκα (Αε. 12).

⁴⁰ Grabar 1976, 73, αριθ. 70, πίν. XLIVd.

⁴¹ Ευ. Γ. Στίκας, *Τό οικοδομικόν χρονικόν τῆς μονῆς Ὁσίου Λουκά Φωκίδος*, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας αριθ. 65, Αθήνα 1970, πίν. 102-103. Grabar 1976, 58, αριθ. 44, πίν. XXIVa-b.

⁴² Για το γρύπα, που αποτελεί σύνθετο θέμα στη μεσοβυζαντινή γλυπτική, βλ. το αριθ. κατ. 6 (Αε. 17, Αεκ. 336) μέλος.

⁴³ Παζαράς 1977, 71-72, αριθ. 36-38, πίν. XX-XXI.36-38.

⁴⁴ Δρανδάκης ό.π. (υποσημ. 6), 166, εικ. 256.

⁴⁵ Μπούρας - Μπούρα 2002, 578, εικ. 570.

⁴⁶ Βλ. παραδείγματα από το 13ο και το 14ο αιώνα, Παζαράς 1988, 32, αριθ. 28, πίν. 21. Δ. Ι. Πάλλας, «Η βυζαντινή γλυπτική στην Ελλάδα», στο *Αποφόρητα. Πρώμος χριστιανικός και μεσαιωνικός ελληνικός κόσμος* (επιμ. Ευγ. Χαλκιά - Δ. Τριανταφυλλόπουλος), Αθήνα 2007, 198, εικ. 140.

⁴⁷ Παζαράς 1977, 75, αριθ. 42, πίν. XXIII.42.

⁴⁸ Grabar 1976, 67-68, αριθ. 60.

Εικ. 8. Τμήμα επιστυλίου (Αε. 20).

8. Τμήμα επιστυλίου (Εικ. 8)

Αε. 20.

Προέλευση: Άγνωστη.

Υλικό: Μάρμαρο.

Διαστ.: 0,23×0,41×0,19 μ.

Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

Σε ψηλό ανάγλυφο εικονίζεται τετράποδο (μοσχάρι;⁴⁹) ξαπλωμένο προς τα δεξιά, που γυρίζει το κεφάλι του πίσω, σε στάση συνήθη σε ανάλογες παραστάσεις με ζώα, της μεσοβυζαντινής περιόδου, που ακολουθούν ανατολικά πρότυπα⁵⁰.

Η ουρά του ζώου περνά επάνω από το μηρό και τη ράχη του και καταλήγει σε ημίφυλλο άκανθας σε χαμηλότερο ανάγλυφο, δίδοντας έτσι την εντύπωση διπλεπίπτεδου αναγλύφου. Το τρίχωμά του αποδίδεται με επάλληλες καμπύλες γραμμές. Στο ρύγχος και τον οφθαλμό υπάρχει οπή, ίσως για ένθετο υλικό.

Η διατήρηση του μέλους είναι μέτρια. Το τετράποδο θυμίζει τα μοσχάρια που κοσμούν το υπέρθυρο αριθ. ΒΜ. 529 στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο της Αθήνας, που έχει χρονολογηθεί στον 11ο-12ο αιώνα⁵¹. Αναλογία επίσης υπάρχει και με τα τετράποδα που παριστάνονται σε θωράκιο εντοιχισμένο σήμερα στο ναό του Αγίου Δημητρίου-Μεγάλης Παναγίας της Θήβας, το οποίο χρονολογείται στο 12ο αιώνα⁵². Ανάλογη απόληξη έχει η ουρά γρύπα σε γείσο του Ασώματος στο Κακό Βουνό Μάνης, του πρώτου μισού του 11ου αιώνα⁵³.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Αδημοσίευτο.

⁴⁹ Για το συμβολισμό του μοσχαριού που, παράλληλα με τον αμνό, ενδεχομένως ερμηνεύεται ως σύμβολο του Χριστού, βλ. *LchrI* 2, 1970, λ. Kalb (P. Gerlach), στ. 478-480.

⁵⁰ Ορλάνδος 1955-56, 19 εικ. 10, σ. 66 εικ. 47.

⁵¹ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 153, αριθ. 209.

⁵² Μπούρας - Μπούρα 2002, 152, εικ. 161.

9. Κιονόκρανο κιονίσκου τέμπλου (Εικ. 9)

Αε. 351.

Προέλευση: Ναός Αγίου Δημητρίου.

Υλικό: Μάρμαρο.

Διαστ.: 0,19×0,15×0,15 μ.

Χρονολόγηση: 12ος αι.

Μέσα σε λυροειδή πλαίσια εικονίζεται στην κύρια όψη παγόνη με την ουρά ανορθωμένη και το κεφάλι στραμμένο πίσω να ακουμπά στην ουρά σχηματίζοντας έτσι ένα κλειστό κυκλικό σχήμα. Στις άλλες τρεις πλευρές εικονίζονται, αντίστοιχα, οκτάφυλλος ρόδακας με οπές τρυπάνου, τέσσερα τρίφυλλα διατεταγμένα ακτινωτά και φοινικόφυλλο. Τα λυροειδή σχήματα καταλήγουν σε κεφάλια πτηνών, όπως και σε αμφικιονίσκο στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, που έχει χρονολογηθεί στον 11ο-12ο αιώνα⁵⁴.

Το θέμα της διακόσμησης της μίας πλευράς του κιονοκράνου με παράσταση παγονιού είναι σχετικά σπάνια. Συνηθέστερη σε τεκτονικά κιονόκρανα είναι η παράσταση είτε δύο πτηνών εκατέρωθεν του δέντρου της ζωής, όπως σε κιονόκρανο του 9ου-10ου αιώνα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο⁵⁵ είτε δύο μικρών αντίκτων πτηνών που περικλείονται σχεδόν ασφυκτικά στο λυροειδές περίγραμμα⁵⁶.

Η εργασία του αναγλύφου είναι ακριβής και λεπτή, και θυμίζει ανάλογη παράσταση σε άνω τμήμα πεσσίσκου

Εικ. 9. Δύο όψεις κιονοκράνου κιονίσκου τέμπλου (Αε. 351).

⁵³ Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 6), 63, εικ. 104.

⁵⁴ Σκλάβου - Μαυροειδή 1999, 154, αριθ. 210.

⁵⁵ Στο ίδιο, 88, αριθ. 121.

⁵⁶ Χ. Μπούρας, «Κατάλογος αρχιτεκτονικών μελών του Βυζαντινού Μουσείου, άλλοτε στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου», *ΔΧΑΕ* II' (1985-1986) 74, αριθ. 665, εικ. 76.

που βρίσκεται στη συλλογή των βυζαντινών γλυπτών της Άνδρου και χρονολογείται στα τέλη του 11ου-αρχές 12ου αιώνα⁵⁷.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Αδημοσίευτο.

10. Τμήμα θωρακίου (Εικ. 10)

Αε. 6, Αεκ. 145.

Προέλευση: Οικία πλησίον της Αγίας Παρασκευής.

Υλικό: Μάρμαρο λευκό.

Διαστ.: 0,60×0,64×0,05 μ.

Χρονολόγηση: 12ος αι.

Σώζεται το άνω δεξιό τμήμα μεγάλου θωρακίου. Λείπει το αριστερό και το κάτω μέρος. Μέσα σε ακόσμητο πλαίσιο εικονίζεται λιοντάρι που βαίνει προς τα αριστερά και στρέφει το κεφάλι κατενώπιον. Το ζώο αποδίδεται με πλαστικότητα, ακρίβεια και καλλιγραφική διάθεση. Η χαίτη του είναι πλούσια και αποτελείται από τετραπλούς κυκλικούς βοστρύχους με οπή στο κέντρο, πλοχμούς και δέσμες παράλληλων γραμμών. Το σώμα αποδίδεται επίσης με βαθιές παράλληλες γραμμές. Η ουρά υψώνεται πίσω περνώντας ανάμεσα στα σκέλη του.

Οι λέοντες, σύμβολα ισχύος και θάρρους με αποτροπαϊκό χαρακτήρα, είναι συχνό θέμα στη μεσοβυζαντινή γλυπτική, εικονιζόμενοι μεμονωμένοι ή επιτιθέμενοι στη λεία τους⁵⁸.

Το γλυπτό θυμίζει έντονα τα θωράκια του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου αριθ. ΒΜ. 124 και 140, που έχουν χρονολογηθεί στο 10ο αιώνα⁵⁹, καθώς επίσης και το λιοντάρι σε υπέρθυρο που βρέθηκε κατά τη διάρκεια των αναστηλωτικών εργασιών στο τζαμί του Σταροπάζαρου⁶⁰ και έχει χρονολογηθεί στο 10ο-11ο αιώνα. Ανάλογα είναι και τα εντοιχισμένα θωράκια στο ναό της Παναγίας Γοργοεπηκόου στην Αθήνα, που χρονολογούνται στο 12ο αιώνα⁶¹, και το θωράκιο από τη Ροτόντα Θεσσαλονίκης, που χρονολογείται στο 10ο αιώνα⁶². Η απόδοση του σώματος του λέοντα με βαθιές παράλληλες γραμμές συναντάται και στα σώματα τετραπόδων (μοσχαριών) σε υπέρθυρο του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, που χρονολογείται στον 11ο-12ο αιώνα⁶³. Εντυπωσιακή είναι η ομοιότητα του λέοντα με την υδρορροή που έως πρόσφατα βρισκόταν στο Αρ-

Εικ. 10. Τμήμα θωρακίου (Αε. 6, Αεκ. 145).

χαιολογικό Μουσείο της Θήβας και η οποία θα πρέπει να χρονολογηθεί προς το τέλος του 12ου αιώνα⁶⁴.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Παννόπουλος 1924, 106, εικ. 15. Μπούρας - Μπούρα 2002, 146, εικ. 152α.

11. Τμήμα αμφίγλυφου θωρακίου (Εικ. 11)

Αε. 26.

Προέλευση: Άγνωστη.

Υλικό: Μάρμαρο λευκό.

Διαστ.: 0,76×0,66×0,09 μ.

Χρονολόγηση: 12ος αι.

Το άνω τμήμα είναι τριγωνικά κομμένο. Στη μία πλευρά, μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο, εγγράφεται ρόμβος και καμπυλόπλευρο σχήμα. Οι γωνίες πληρούνται με σχηματοποιημένο ανθέμιο. Στην άλλη πλευρά, μέσα σε φθαρμένο πλαίσιο, του οποίου μόνο η δεξιά πλευρά διασώζει τη διακόσμηση από πλοχμό, εικονίζονται δύο αντωπά καθιστά λιοντάρια, που εφάπτονται στο στήθος και γυρίζουν τα κεφάλια για να αρπάξουν δύο λαγούς που συνδέονται στο στόμα. Το ανάγλυφο είναι αρ-

⁵⁷ Ορλάνδος 1955-56, 65, εικ. 46.

⁵⁸ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 109, αριθ. 150.

⁵⁹ Στο ίδιο, 109-110, αριθ. 150 και 151.

⁶⁰ Α. Κ. Ορλάνδος, «Εργασία ἀναστηλώσεως βυζαντινῶν μνημείων», *ΑΒΜΕ Γ* (1937), 204-205, εικ. 13.

⁶¹ Grabar 1976, 96-97, αριθ. 81, πίν. LXIXa.

⁶² Παζαράς 1977, 69-70, αριθ. 34, πίν. XIX.34.

⁶³ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 153, αριθ. 209.

⁶⁴ Μπούρα, ό.π. (υποσημ. 18), 43-44, εικ. 74-75.

Εικ. 11. Τμήμα αμφίγλυφον θωρακίου (Αε. 26).

κετά έξεργο και η επιφάνειά του φθαρμένη. Διακρίνεται η χαίτη των λιονταριών που αποδίδεται με πλοχμούς, ενώ τα σώματα με εγχάραιες. Οι ουρές τους περνούν ανάμεσα από τα σκέλη. Το δέρμα στα σώματα των λαγών δηλώνεται με κουκκίδες.

Το θέμα του λιονταριού που επιτίθεται σε τετράποδο είναι ανατολικής προέλευσης⁶⁵ και αρκετά συχνό στη βυζαντινή γλυπτική⁶⁶, εδώ αποδίδεται με κάποια πρωτοτυπία σε δύο επίπεδα καθ' ύψος, θυμίζοντας τα θωράκια με διπλές καθ' ύψος παραστάσεις ζώων στο ναό της Παναγίας Γοργοεπηκόου στην Αθήνα⁶⁷. Το θέμα του λιονταριού, που στρέφει πίσω το κεφάλι και του

οποίου η ουρά περνά ανάμεσα από τα σκέλη είναι πολύ αγαπητό στη βυζαντινή διακοσμητική τον 9ο-10ο αιώνα, κατά μίμηση επίσης ανατολικών προτύπων⁶⁸. Το θωράκιο της Χαλκίδας θυμίζει το ανάλογο του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου (BM. 124), που έχει χρονολογηθεί στο 10ο αιώνα⁶⁹.

Στο επάνω μέρος το μέλος φέρει εγχάραιη μεγαλογράμματη επιγραφή: *ΕΤΟΣ 1835 / ΜΑΪΟΥ 5 / Ι.Π.* και κατά το μέσο μεγάλη κυκλική οπή, από δεύτερη χρήση. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Miles, «Byzantium and the Arabs», ό.π., 29, εικ. 73. Grabar 1976, 110, αριθ. 99, πίν. LXXXVc. Μπούρας - Μπούρα 2002, 145-146, εικ. 152γ.

12. Τμήμα επιστυλίου τέμπλου (Εικ. 12)

Αε. 94, Αεκ. 135.

Προέλευση: Ενετικό Φρούριο.

Υλικό: Μάρμαρο.

Διαστ.: 0,54×0,24×0,18 (ύψ.) μ.

Χρονολόγηση: Τέλος 12ου-αρχές 13ου αι.

Στην πρόσθια λοξότμητη πλευρά του επιστυλίου και σε κάμπο με κληματίδα προβάλλουν έξεργα διακοσμητικά στοιχεία: αριστερά πτηνό που στρέφει το κεφάλι πίσω, κέρασ αφθονίας (υπό τη μορφή καλαθιού με καρπούς και άνθος), έξεργο κομβίο με σταυρό, τα διάκενα των κεραίων του οποίου πληρούνται με ανθεμωτό διάκοσμο, μικρό τετράποδο ζώο (λαγός;) που στρέφει το κεφάλι πίσω. Όλη η παράσταση ορίζεται, επάνω και κάτω, από σχοινοειδή ταινία.

Το ανάγλυφο μπορεί να παραλληλισθεί με σειρά επιστυλίων, που κοσμούνται με κληματίδα και διάφορα έξεργα στοιχεία στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο και χρονολογούνται στο 12ο-13ο αιώνα⁷⁰. Η τέχνη του συγκεκριμένου μέλους από τη Χαλκίδα είναι χαρακτηριστική του τέλους του 12ου-αρχών του 13ου αιώνα: παρατηρείται μία συσσώρευση θεμάτων που διατάσσονται παρατακτικά, με αδιαφορία ως προς τη συμμετρία, έτσι ώστε δίνουν την εντύπωση του *horror vacui*⁷¹.

⁶⁵ Παζαράς 1988, 94-95. Για το συμβολισμό του λιονταριού, λ.χ. ως φύλακα, ως συμβόλου της αυτοκρατορικής ισχύος κ.ά., βλ. ενδεικτικά *LchrI* 3, 1971, λ. Löwe (P. Bloch), στ. 112-119.

⁶⁶ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 109, αριθ. 150. Παζαράς 1977, 69, αριθ. 34, πίν. XIX.34. Grabar 1976, 99, αριθ. 81, πίν. LXIXa.

⁶⁷ Grabar 1976, 97, 98, αριθ. 81, πίν. LXVIIIb και LXIXc.

⁶⁸ Ορλάνδος 1955-56, 67, εικ. 47. Παζαράς 1977, 71, αριθ. 36, πίν. XX.36. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 106, αριθ. 147.

⁶⁹ Ορλάνδος 1972-73, 489-490. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 110, αριθ. 151. Μπούρας - Μπούρα 2002, 560.

⁷⁰ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 180-184, αριθ. 249-256, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία για το θέμα. Το κέρασ της αφθονίας, ο σταυρός, ο λαγός, ο αετός, ο γρύπας αποτελούν εναλλασσόμενα σύμβολα ζωής, σωτηρίας και αιωνιότητας, κατάλληλα να παρουσιαστούν στον ίδιο υπερβατικό χώρο ενός επιστυλίου τέμπλου (Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, «Έξεργα στοιχεία στα διπλεπίπεδα», *Θωράκιο* (υποσημ. 29), 202-203, πίν. 63α, δ και πίν. 64α, γ).

⁷¹ Βλ. σχετικά C. Vanderheyde, *La sculpture architecturale byzantine dans le thème de Nikopolis du Xe au début du XIIIe siècle (Épire, Étolie et Sud de l'Albanie)*, BCH Suppl. 45, 2005, 78.

Εικ. 12. Τμήμα επιστυλίου τέμπλου (Αε. 94, Αεκ. 135).

Η χρονολόγηση του συγκεκριμένου μέλους στη στροφή από το 12ο στο 13ο αιώνα ενισχύεται και από τη χρήση του σχοινοειδούς πλέγματος⁷², συχνού σε γλυπτά αυτής της περιόδου, όπως λ.χ. σε επίστεψη θωρακίου από τον Άγιο Δημήτριο Κατσούρη⁷³ στην Άρτα και σε επιστύλιο από το ναό του Σωτήρα Άμφισσας⁷⁴.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ: Μπούρας - Μπούρα 2002, 145-146, εικ. 152στ.

Το πλήθος των γλυπτών της Συλλογής της Χαλκίδας μαρτυρεί την ύπαρξη πολυάριθμων ναών μέσα στο βυ-

ζαντινό οχυρωμένο «Κάστρο», για τους οποίους οι πληροφορίες⁷⁵, η δυνατότητα εντοπισμού τους και η απόδοση γλυπτών τους σε συγκεκριμένα σύνολα είναι πολύ περιορισμένες και συγκεχυμένες. Η ποικιλία, όμως, και ο πλούτος των διακοσμητικών θεμάτων των γλυπτών παραπέμπουν σε μεγάλα κέντρα παραγωγής, όπως η Θεσσαλονίκη⁷⁶, η Κόρινθος⁷⁷, η Αθήνα⁷⁸, η Θήβα, ως πρωτεύουσα του θέματος Ελλάδος και γενικά η Βοιωτία (Όσιος Λουκάς), της οποίας η σχέση με τη Χαλκίδα ανιχνεύεται και μέσα από τις γραπτές πηγές⁷⁹.

Εξάλλου, ο εντοπισμός σημαντικών συνόλων γλυπτών στην Εύβοια (Περίβλεπτος Πολιτικών⁸⁰, Άγιος Λουκάς Αλιβερίου⁸¹, ναοί Άτταλης⁸², Αγία Τριάδα Κριεζώτη⁸³) συνηγορεί στην ύπαρξη δραστήριων τοπικών εργαστηρίων, καθώς και στη συμβολή μετακινούμενων συνεργείων για την παραγωγή τους από τα γειτονικά μεγάλα κέντρα κατά την ευρύτατα διαδεδομένη συνήθεια, καθόσον η ακμή της πόλης και του λιμανιού της στη μεσοβυζαντινή περίοδο διευκόλυνε τη διακίνηση αγαθών, ιδεών, καλλιτεχνών κ.ά. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει και η αναλογία προς συναφή ως προς τα θέματα και την επεξεργασία έργα από την Ανατολή (Μικρά Ασία κ.ά.), καθώς και από τη νότια Ιταλία (Bari, Grado κ.ά.), ενισχύει την άποψη που έχει ήδη διατυπωθεί⁸⁴ για την ομοιογένεια των γλυπτών που μοιάζουν από τη μία

⁷² Το σχοινίο είναι διακοσμητικό θέμα που απαντάται ήδη από την αρχαιότητα. Α. Κ. Ορλάνδος, «Χριστιανικά γλυπτά του Μουσείου Σμύρνης», *ΑΒΜΕ Γ* (1937), 147 και σημ. 1.

⁷³ Α. Κ. Ορλάνδος, «Η παρά τήν Άρταν Μονή τῶν Βλαχερνῶν», *ΑΒΜΕ Β* (1936), 64-65, εικ. 8.

⁷⁴ Α. Κ. Ορλάνδος, «Ὁ παρά τήν Άμφισσαν ναός τοῦ Σωτήρος», *ΑΒΜΕ Α* (1935), 194, εικ. 11α-γ. Grabar 1976, 96, αριθ. 81, πίν. LXXc, σ. 102-103, αριθ. 85, πίν. LXXVIa και c. Vanderheyde, «Un motif sculpté», ό.π. (υποσημ. 25), 176, εικ. 5. Μπούρας - Μπούρα 2002, 68, εικ. 43.

⁷⁵ Τριανταφυλλόπουλος, ό.π. (υποσημ. 2), 193.

⁷⁶ Παζαράς 1977.

⁷⁷ R. L. Scranton, *Medieval Architecture in the Central Area of Corinth. Corinth. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, τ. XVI, Princeton, N. J. 1957, 103-122.

⁷⁸ Grabar 1976, 104, αριθ. 87a-b, 96-99, αριθ. 89-97, πίν. LXV-LXX, LXXX, LXXXIe-LXXXIIa-b, LXXXIIIa-b, LXXXIVa-c, LXXXVb. Σκλάβου-Μαυροειδή 1999.

⁷⁹ Δ. Πέτρου - Π. Ανδρούδης, «Βυζαντινοί ναοί του Αγίου Νικολάου και των Εισοδίων της Θεοτόκου στην Άτταλη Ευβοίας», *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας*, Πρακτικά Συνεδρίου, τ. Ι, Βόλος 2006, 1172, σημ. 35.

⁸⁰ Α. Κ. Ορλάνδος, «Η Περίβλεπτος τῶν Πολιτικῶν τῆς Εὐβοίας», *ΑΒΜΕ Γ* (1937), 175-184. Χ. Μπούρας, «Παρατηρήσεις στό καθολικό τῆς μονῆς Θεοτόκου "Περίβλεπτου" στό Πολιτικά Εὐ-

βοίας», *ΑΕΜΚΗ* (1988-1989), 53-62.

⁸¹ Α. Κ. Ορλάνδος, «Τό παρά τό Άλιβερίον μετόχιον τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος», *ΑΒΜΕ Ζ* (1951), 131-145.

⁸² Μ. Γεωργοπούλου, «Άγιος Νικόλαος Άττάλης Εὐβοίας», *ΑΑΑ V* (1972), 57-62. Πέτρου - Ανδρούδης, ό.π., 1165-1184.

⁸³ Α. Κ. Ορλάνδος, «Η Άγία Τριάς τοῦ Κριεζώτη», *ΑΒΜΕ Ε* (1939-40), 3-16.

⁸⁴ Grabar, ό.π. (υποσημ. 7), 90-122. Α. Η. S. Megaw, «The Skripou Screen», *BSA* 61 (1966), 25-27. M. Salvatore - N. Lavermicocca, «Sculpture altomedievale e bizantine nel museo di S. Nicola di Bari. Note sulla topografia di Bari bizantina», *RIASA*, S. III, III (1980), 129. J.-P. Sordini, «Une iconostase byzantine à Xanthos», *Actes du Colloque sur la Lycie antique, Istanbul 1977*, Bibliothèque de l'Institut français d'Études anatoliennes d'Istanbul, XXVII, Παρίσι 1980, 147-148. M. Milella Lovecchio, «La scultura bizantina dell'XI secolo nel Museo di San Nicola di Bari», *MEFRA, Moyen Âge. Temps Modernes* 93/1 (1981), 75. J. Morganstern, «Some New Middle Byzantine Sculpture from Lycia and its Relatives», *Gesta* XXV/1 (1986), 28 και σημ. 32. C. Vanderheyde, «Deux exemples de sculpteurs locaux et itinérants en Grèce au XIe siècle», *Topoi* 8/2 (1998), 766. Δ. Χρήστου, «Παραστάσεις ένζωδου βλαστού σε πεσίσσκους από τη βασιλική του «Σωφρονίου» στη Νικήτη Χαλκιδικής. Ζητήματα εικονογραφίας και συμβολισμών», *Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη 2006, 219, σημ. 27. Ι. Ι. Κακούρης, «Βυζαντινά κιονόκρανα από τήν Άνακτορόπολη Καβάλας», *Μακεδονικά* 16 (1976), 226.

άκρη της Αυτοκρατορίας στην άλλη, κυρίως μεταξύ του 10ου και του 12ου αιώνα.

Η δημοσίευση των γλυπτών από τη Συλλογή της Χαλκίδας, ως χαρακτηριστική περίπτωση ομοιοτήτων κοινής τέχνης με άλλες πόλεις (κυρίως την Αθήνα, τη Θήβα και τη Θεσσαλονίκη), αποτελεί συμβολή στην έρευνα

της διατοπικής και διαχρονικής εξάπλωσης των μοτίβων και τεχνικών της βυζαντινής γλυπτικής, καθώς θα δια φωτίσει το πρόβλημα των τοπικών εργαστηρίων και της διακίνησης των καλλιτεχνικών εργαστηρίων στη Στερεά Ελλάδα κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο⁸⁵.

E. Kounoupiotou-Manolessou

MIDDLE BYZANTINE SCULPTURES WITH ANIMALS IN THE SCULPTURE COLLECTION OF THE MOSQUE OF CHALKIDA

This article is devoted to sculptures with animals now kept in the Mosque of Chalkida. Preserved in fragments and with no clear indication of their provenance, they were retrieved from houses or heaps of stones in the fortified Byzantine castle of the town. Their repertoire is that commonly found in decorative sculpture of the Middle Byzantine period, which was influenced by eastern models and includes eagles, lions, griffins, birds, hares, and peacocks either side of a perirrhanterion (Figs 2-7, 9-12). In carving them, use was made of all the typical methods of stone-working found from the tenth to the thirteenth century: high and low relief, engraving, and two-level relief.

The large number of sculptures in the Chalkida collection attests to the existence of numerous churches in the fortified castle, for which the evidence, and the possibility of identifying them is little and confused. It is impossible to attribute the sculptures to specific ensembles. Nevertheless, their art reflects the corresponding art of important centres of Byzantine sculpture in Greece, such as Thessaloniki, Athens and Thebes, suggests that there were workshops in Chalkida, and confirms the views of the experts on the movement of teams of craftsmen.

⁸⁵ Για την άσκηση της γλυπτικής και τους περιοδεύοντες τεχνίτες στους μεσοβυζαντινούς χρόνους, με κυριότερο κέντρο την Αττι-

κή, βλ. Πάλλας, ό.π. (υποσημ. 46), 194-195. Πρβλ. και Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 81), 136. Vanderheyde, ό.π. (υποσημ. 71), 145.